

Muineddin Muhammed

REVEZAT-ÜL-CENNET Fİ EFSAF-I MEDİNET-ÜL-HERAT

Bu eser ilk önce Barbieride Meynard tarafından hulâsa halinde ve notlar ilâvesile, Fransızcaya çevrilmiştir. Önemine göre bu tercüme Sıdika Kâlürbaşı tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ŞEHİR VE CİVARININ TOPOGRAFYASI

Herat şehrinin bugünkü surları, şehrin dışında bulunan kale (Kohondiz) ile Şemiran istihkâmının cenubuna düşer. Bu surlar, kral Muizettin Hüseyin Kert tarafından inşa edilmiş olup, bugün harâbe halinde bulunan eski bir surun içinde bulunmaktadır. Binana-leyh bu tarih eserinde sık sık bahsi geçecek olan ve şehrin¹ şimaline doğru uzanan meşhur İhtiyarettin istihkâmı da bu sura aittir. İşte Kubbe-t-ül-İslam كبة الاسلام adı verilen yer, Herat şehrinin, bilhassa bu hudutlar dahilinde çevrelenmiş bulunan bölümüne izafe edilmektedir; ve bu surlar «İslamiyet beş esas üzerine müstenittir» diyen dinî mütearifeye de uygun uygun olarak beş esas methale sa-

¹ İhtiyarettin şatosu, bugün şimal surlarında hâlâ mevcut olup, Herat şehrinin koruyucu müdafaa eserlerinin en kudretlisi olarak zikredilmektedir. «Bu, köşelerde masif kuleler ihtiva eden ve pişmiş tuğladan yapılmış olan kare bir kaledir. Dış surlarda olduğu gibi, bu da istenildiği zaman su ile doldurulabilen ve üzerinde bir müteharrik köprü bulunan geniş ve derin bir hendekle çevrilmiştir. Bu şato hem şehire hem de Meşhed yoluna hâkimdir» [*Caravan Journeys*, S. 170].

hip bulunmaktadır: 1° Şimalde kral kapısı; 2° Garpte Irak kapısı; 3° Cenupta Firuz Abat methali; 4° Şarkta Hoş methali; 5° Şimali şarkıye doğau Kıpçak kapısı¹. Bu methallerden her birinin üç kapısı vardır; yalnız kral methalinin sadece iki kapısı vardır. İhtiyaretin istihkaminin da iki kapısı vardır: bir tanesi şimalde Atpazarı tarafında, diğeri de cenupta ova tarafındadır. Bu caddelerden herbiri, şehrin bir ucundan başlayarak merkezi pazar veya Çeharsu'ya kadar devam eden bir pazara vermektedir. Bununla beraber pazara malik bulunmayan Kıpçak mahallesini bundan istisna etmek lazımdır. Bunların en mühimi Kral pazarıdır²: Kalenin eteğinden başlayarak çeharsuya kadar hiç kesilmemiş bir hat şeklinde, pişmiş tuğlalarla inşa edilmiş güzel dükkanlar, ve bir pazar kadar geniş olan birçok antrepolar () bulunmaktadır. Bundan başka, şehir duvarlarının haricinee, varoşların nihayetine kadar yani takriben 1 fersah (5 kilometre) mesafeye kâdar uzanan pazarlar bulunmaktadır; ve şehrin

¹ Bu tasvir kapiten Christie'nin zamanımızda vermiş olduğu seyahat raporlarına da oldukça uymaktadır. (Bk. Fraser, *A journey into Khorasân*, zeyil, B, S. 30.) Bazı şarkiyatçılar bilhassa Yaqout, Hoş kapısına *Der-ı-hosk* veya *Kuru kapı* adını vermektedirler, ve bu adlandırmanın eski olduğu anlaşılıyor; zira, aynı müelliften öğrenildiğine göre, şehire bu menfezden ilk giren kimseye *Heski* adı verilmiştir (Bk. *Dict. géogr. de la perse*, S. 213). Şeyh Fâmi, *Heratın menşei* adlı eserinde, bu adlandırmayı İskendere kadar çıkarıyor ve hükmün teyit içinde, çocukça bir menkıbe zikrediyor. Nihayet, Muinevvin, bu ismin ona, bir hüsnü tâbir (euphémisme) olarak verilmiş olduğunu ispata çalışıyor: «ayni suretledir ki bir çölemefaze, veya bir köre *basir* adları verilir.» Oymak'ların tehlikeli geçitlerinden geçerek Kâbil'e doğru yollanan kervanlar buradan çıktığına göre, bu izah doğru olarak kabul edilebilir.

² Bugünkü ismi *Gung-pazar* veya ehli hayvanlar pazarıdır (Cap. Christie, *Relat*). Efganlıların *Kartşu* olarak telâffuz ettikleri yuvarlak meydan veya *Çehar-suk*. Conolly (*Narrat. of an overland journ.* C. II, S. 2) ve Ferrier, aynı yer s. 173. lerde mufassalan tarif edilmiştir. (Ayrıca bak: Fraser, zeyil, S. 30). Eski bir geleneğe göre, gayet büyük bir göl Herat ovasını kapladığı zamanlar, pazarın bulunduğu mevki müthiş bir girdap halinde imiş ve tecrübesiz bir kaptan tarafından idare edilen gemiler burada batarlarmış. Bu menkıbeyi nakleden Khondemir, mücrimlerin öldürüldüğü bu mevkîin, sanki Cenabı hak tarafından, insanları cezalandırmak üzere, takdir edilmiş olduğunu da ilâve eder. (Tahran, tap. S. 405.) Filhaki: ka Forster, 1788 de Herat'ta bulunduğu sıralarda, bu mevkide iki şeririn asıldıklarını görmüştür (Langlès tercümesi, C. II, s. 153.)

hemen hemen bütün cadde ve meydanlarında, canlılık ve nizam bakımından şayanı hayret bir durumda olan pazarlar vardır. Sur duvarları, 10 gezlik¹ bir mesafeyle ayrılmış iki hendek ile çevrilmiştir.

Bu kitabın mütevazı müellifi, kitabını yazmakta olduğu sıralarda (M. 1492), talebelerinden bir kaçını, şehrin sathını itina ile ölçmeğe memur etti. Bu tetkikattan çıkan neticeye göre, Herat şehri kuşaktan surlar, yüz kırk dokuz adet küçük kule ile muhafaza edilmekte olup daire muhiti 7.300 adımdır.² Kral kapısı dan Firuz Abada, Hoş caddesinden Irak kapısına kadar olan kuzuna gelince bu, 1900 adımdır. Surları çeviren esas hendek yirmi gez (19 metre 40 santimetre) genişliğindedir. Ulu cami, Hoş kapısı ile Kıpçak kapısı arasında yükselmektedir. Bu mevkiin, şehrin en sübbi ve en sırlak yeri olarak intihap edilmiş olduğunu söylediklerini işittim³. Hatta buna dair şöyle bir hikaye de anlatırlar: Bu hususta emin olabilmek için muhtelif mahallelerde, açık havaya bir kaç koyun kafası bırakılmış; caminin kurulduğu mevkie bırakılmış olan koyun diğerlerinden dört gün daha geç olarak bozulmuş; bu tabii üstünlükler olmasaydı bile, camii, şehrin merkezine koymak daha uygun olurdu. Şunu da

¹ Burada bahis mevzuu olan bir *Kral gezi* en doğru bir kararlama ile *Om.* 97 olarak hesap edilmiştir ki bu da 9 mètre 70 santimetre eder.

² Ferrier'e göre Herat şehri 5 kilometre murabbaında bir saha işgal etmektedir. Fakat bu tahmin, ancak dış istihkâmlar da dahil olduğu takdirde kabul edilebilir. Filhakika Fraser, Conolly, ve son olarak da J. Login, bugünkü Herat şehrine 1 İngiliz milinden (1,609 metre) fazla vermemektedirler. Herat şehri ile istihkamlarının haritası en son olarak Kolonel E. Sanders tarafından tersim edilmiştir; fakat şirketin, bu haritanın neşrine müsaade etmiş olması pek muhtemel değildir.

³ Muharrir mukaddemesinde, Ulu camii'nin, Sultan Gurî Gıyasettin-i Muhammed tarafından 597 (1200-1) de inşa edilmiş olduğunu söyler; Esasen, maksurenin büyük kapısındaki küfi harflerle yazılmış bir kitabe de bunu teyit etmektedir. Bu cami, Sultan Hüseyin Mirza'nın şsaltanatına kadar bir çok defalar güzelleştirilmiştir; emir Şibli bunu yeni bir plân üzerine tekrar inşa etmiştir. Şah-Ruh'un şanlı saltanatı sıralarında, Güherşah Begum isminde bir Türk prensesi, dış varoşlarda diğer bir cami inşa ettirmiştir. Fakat ölümlü üzerine bu bina yarıda kalmıştır. Khondemir, *Hülâsat-el-ahbar* (İran el yazması, Saint Germain vakfı 104, fol. 333 a 335) adlı eserinde, Herat caminin muhteşem bir tasvirini yapmıştır ki Plice'de *Histoire du Mahométisme* adlı eserinde bunun bir tercümesini vermiştir. Fraser'e göre (zeyil B, S. 31) bugün harabe halinde bulunan *Mescit-i-cuma* veya *Ulu cami*, takriben 728 metrelik (800 yarda) bir saha üzrinde kâin imiş.

ilâve etmek lazımdır ki bu mahalle, akar suların geçtiği yegane mahalledir.

Tahtın ve dinin ziyneti olan cömert ve alim hükümdarımız rahmetli Ahmet Mirza'ya, Herat şehrinin medyun bulunduğu mamureler meyanında, Hoş kapısı ile Kıpçak kapısı arasındaki Ali-Eset kulesi üzerine inşa edilmiş olan güzel bir köşkü de zikretmeden geçemiyeceğiz: Kuruş itibarile oluşu kadar mimarisinin cüreti ve zarafeti bakımında da hayrete şayan bir eser olan bu paviyondan, şehir ve civarları ta uzak mesafelere kadar seyredilebilir; bu cömert hükümdarın emriyle inşa edilmiş diğer yapılardan biraz ilerde bahsetmek fırsatını bulacağız. Daha evvel de söylediğimiz gibi kral Muizettin Kert tarafından yaptırılmış olan ilk surlar çok geniş bir saha işgal ediyorlardı. Encil köprüsünden Şeyh Hurrem geçidine ve Malasyan'dan Çadırcılar köprüsünün başına kadar olan bu saha bir fersah murabbaından aşağı değildi. Şanlı Emir Timur Gurgan (Timurlenk) Herat şehrini zaptedince, bu kadar geniş bir mevkiin, herhangi bir istila veya ani hücumu karşı güç müdafaa edilebileceğini ileri sürerek onları yıktırdı. Bununla beraber, Heratın ehemmiyeti bu devirden itibaren artmıştır; çünkü bugün İki Kardeşler vadisi'nin Malan¹ köprüsüne kadar uzanan banliyösü 10 fersahdır; daha doğrusu başkent'in etrafında bir tek şehir teşkil edencesine birbirlerine bitmiş vaziyette olan köy ve kasabaları, aynı vadiden iskelecî ve Kelivhan dağlarına kadar 4 fersah (20 kilometre); Obehten Kusuye'ye kadar da 30 fersah (150 kilometre) genişliğindedir. Sözüne inanılır bir zat olan ve Mekkeye giderken iki defa Mısırı ziyaret etmiş bulunan, bilhassa *Küçük Mirza* (كچوك ميرزا) adı ile tanılan Ebul-Fetih Muhammed Sultan, çok büyük bir şehir olarak methedilen Kahirenin, Herat'ın ancak dörtte biri vüs'atında olduğu fakat şehrimizden, mülhakatının sayısı ve ehemmiyeti bakımından üstün olduğu hususunda bana teminat vermiştir.

Herat şehrinin adı Ru-i-Malan² (رودسالان) dır; bu nehir banli-

¹ *Pul-i-Malân*: bu, Heratın cenubunda bir saatlik mesafede kâin 26 kemerli bir köprüdür. 20 sene evvel, Herat prensliği reisi Yar Muhammed tarafından tamir edilmiştir (Bk. Ferrier, aynı y. S. 261). K. Hondemir'in hayatında, bu köprü'nün 28 kemeri varmış ve halk, bunun menşeiini fakir bir dul kadına atf ediyormuş. Forster de aynı hikâyeyi duyduğunu söyler (C. II. S. 145, Langlès tercümesi).

² Bu nehirin mahallî adı budur; şark araştırmalarında ve en yeni seyahat raporlarında, ona, çok defa Herirut adı verilir. İngiliz mühendislerinin Efganistanda yapmış oldukları çalışmalar neticesinden anlaşıldığına göre, kaynağı Paropanisens dağlarında bulunan Herirut, Obek kasabasını suladıktan sonra Herat ve

yödeki kır ve tarlaların büyük bir kısmını sulamaktadır. İlkbaharda iki veya üç bin sel neticesinde kabarmakta ve çok defa feyzanlara meydan vermektedir Mecrası Serakıs'tan ileri geçemez.

Herat şehrinin etrafında bulunan kasabalardan bir çokları şehirle mukayese edilebilir. Netekim enafif ve alim müslümanların ikamet ettikleri *Dariül-ibade* adındaki haç yeri bunlardan bir tanesidir. Burası her türlü emtiaya sahip bin kadar dükkâna malik olmakla beraber, Kur'an ve kanunların tetkikini kendisine esas meşgale edinmiş olan ahali tarafından iskân edilmektedir; ve bu kimselerin Kur'anı, 24 saat zarfında 700 defadan fazla okuduklarını iddia ederler. Bu mukaddes yerde bilhassa cuma günleri o kadar çok izdiham olurdu ki camiye sığmıyan halk namaz kılmak üzere saflar teşkil etmek zorundan kalırdı; tabasının bütün ihtiyacına koşan hükümdarımız buna da bir çare düşünerek, daha geniş ve daha zarif bir cami inşa ettirdi⁴. Bu meyanda Siyavuşan (سیاوشان) kasabasını da zikredelim; burada iyi mahsul senelerinde 30,000 kadar harvar üzüm ve yine o kadar bol başka mahsulter elde edilir.

Kussan'ın önüden geçip, sonra iki kola ayrılmaktadır: birinci Si Meşhede gitmekte, diğeri de Serakh civarında kmmluklar içerisinde kaybolmaktadır. Heri-Rudun, Pline tarafından zikredilen Arius (I. VI, C. XXI olduğunu zannetmek kolay ise de, buna mukabil, bunun Ptolémée) ye göre (I. VI, c. XVII Zareh gölüne dökülen Ariusle aynı olduğu kabul edilemez. Filhakika, Herat şehrinin yatağını ihata eden dağlar, ve bu eyaleti Secestandan ayıran toprağın nev'i, bu iddianın doğruluğunu selb etmektedir. Ptolémée'nin, Harut-rud adı verilen nehirden bahsetmek istediğini kabul etmek daha doğru değil midir? Zira bu nehir, Obek ve Sebzevar'dan geçerek, yani cenubu garbî istikametinde tabii bir iniş takip ederek Secestan gölüne doğru yol alır. Sainte-Croix bu telriki yapmamış olduğundan (*Mém. de l'Acad. des Inscript. c. L.*) ilk çağın Aria'nın nehirleri hakkında bize bırakmış olduğu iki şahadet arasında yanlış bir mukayese yapmıştır. Bk. Ferrier, *Carav. Journeys*, S. 139). Harut-rud, bugün daha ziyade *Adraskan nehri* adı ile tanınmaktadır (Bakınız daha aşağı S. 491).

⁴ Bana öyle geliyor ki Muinettin'inin burada bahsettiği cami, İmam Rıza'nın, Meşhedi kutsileştiren bakiyeyi izamını nakletmek üzere Sultan Hüseyin tarafından inşa edilmiş ola muhteşem camidir. Ferrier, buradaki musallanın, Asyada hayranı kalmış olduğu âbidelerin en kudretlisi olduğunu söyler. Bunun çok ince bir tasvirini yapan Conolly'ye göre ise, şehrin bir mil şimalinde ve eski Heri duvarlarının harâleleri yanında bulunmaktadır. (*Narrative V.S. C.II S.4*; Khanikoff tarafından *Journ. asiatique*, jun 1860, da çıkan Herat civarlarının arkeolojik haritası ve bunun beraberindeki faydeli fakat çok kısa metin, aynı yer, S. 538 de bak.)

Herat arazi 9 kantona ayrılmıştır:

1. Turan ve Tunian	توران و تونيان
2. Kurvan ve Paştan	قوروان و پاشتان
3. Kemborak	کمبراق
4. Sepkar veya Sebkare	سبقره
5. Hıyaban	حیابان
6. Güzare	گدوه
7. Encil, bugün İncir	انجیل
8. Alencan	الانجان
9. Edvan ve Tizan ¹	ادوان و تیزان

Herat şehrinde yalnız ufak bir dere geçtiği için burası yeşillik ve gölgelik bir yer değildir. Fakat etrafındaki güzel bahçeleri, çayırıları ve ormanları ile Herat ebedi bir cenneti andırmaktadır. Ülke, bilhassa Kazurga² taraflarında, hükümdarımızın yaptırmış olduğu imar işleri sayesinde sevinli ve nûmbit bir manzara arz etmektedir. Encil nehri şimalinde aynı isimli köprüünün civarında onun cülûsundan evvel ancak bir kaç evceğiz vardı; bugün ise Zencirgâh dağı ile iki kardeşler vasıtasından itibaren bütün saha ekin tarlaları, çiçek ve yemiş bahçeleri ile örtülüdür.

Nihayet, din uğrunda şehit düşen sultan Ebu Saidin, paştan nehrinden Gazurgah dağına doğru açtığı kanal ve aynı hükümdar zamanında meydana getirilen imar eserleri sayesinde, bu dağla

¹ Bu isimlerin birçokları Acem müellifleri tarafından, bilhassa *Ravzettüs-sefa*'nın Bombay tabında tahrif edilmiştir. Ben burada el yazması 32 F. Gentil'in versiyonunu kabul ettiğim bu versiyon Conolly'nin seyahat raporlarında (*Narrat* s.6) zikredilen arazi taksimatı ile teyit olunmaktadır. Bu şayanı itimat seyyah, Herat sancağığının 8 kantona (bülük) ayrılmış olduğunu söyler; ikincisine Kurvan yerine Gutivan, 4. cüsüne de Sebekker adını verir. 446 köy bu saha üzerinde serpilmiş olup tekml mahsulü 68.600 yüktür.

² Yazma 32 de açıkça کزورگه yazılmıştır; fakat bunun modern telâffuzu *Gazergâh* daha doğrusu *Gozergah*'dır. (Conolly, C.II, S.24 ve dev.) Bu ismin menşei müellifin kendisi tarafından daha aşağıda izah edilmiştir: S.506. Meşhûr imam Abdullah-el Ensârî'nin türbesini ihtiva ettiğinden dolayı bu mahal bütün memlekette kutsiyet şöhretine maliktir (Ferrie'nin seyahatinin İngilizce tercümesinde yanlış olarak *Abdullah İnsah* yazılmıştır.) *Carav. journ.* S.176; Conolly'nin seyahatı, Aynıyer ve Khanikoff'un hülâsası *journ. asiatique*, aynı yer).

Mohiân¹ çeşmesi arasındaki, daha doğrusu paştan boğazı ile Saklaman köyü arasındaki altı fersahlık ova münbitleştirilmiştir

İkliminin güzelliği ve toprağının zenginliği ile gökleri bile kıskandıracak şekilde güzelleşen bu beldeler meyanında billhassa Herat hıyabanları zikre değer. Mukaddes kitaptaki «Cennet bahçelerinden bir tanesi» veya «Abıhayat ile sulamış bir bahçe» cümlelerini bu yerler için kullanmak pek te mübalâğa sayılmaz. Bu yerleri güzelleştiren çiçek bahçeleri ve çimenzarlar üzerinde, ilim ve akideleri ile şöhret bulmuş bir çok imamlar, şeyhler, ebedi uykularını uyumaktadırlar.

Dalâlet devirlerinde bile, Hıyaban, ibadete müsait imtiyazlı bir mahal telâkki edilirdi. İslamiyet bu asıl imtiyazları taktis etmiş ve genişletmiştir. Bu kasaba bugün, şehrin bir ibadet yeri haline gelerek bayram günlerinde sofu halkın bir buluşma yeri olmuştur. Eskiden ona Krallar yolu derlermiş (کوی خداکان) ; zira *Hudayegân* eski acemcede padişah manâsına gelirdi. Bu mukaddes haç yerinde en muhterem bir kimsenin, yani manevî yolların kıymetli saliki, insanların ve dehaların rehberi, mukaddes bahçelerin misafiri, metafizik ve şer'i ilimlerde dünya yüzünde eşi bulunmıyan bir harikûlade alimin yanı sıra ve dinin şerefli imanı Ömer Rıza oğlu Fahrettin'in mezarı bulunmaktadır. Bu layemut adamın ismini kalemime zikretmişken, kahramanı bulunduğu bir vak'ayı burada zikredeyim.

Kuhistan ve sairenin bir çok mühim meydanları gibi Rudbar istihkamı da o devirde İsmailiyelerin reisi Âlinin² oğlu Mehmede ait

¹ Veyahut, şehirden 25 kilometre uzakta bulunan Balengdağ civarlarına *Balıklar çeşmesi*. Dünyanın hiç bir tarafında bu kadar güzel harikalar mevcut değildir; her köşesinde mucizevî menkıbeler saklıdır. Bu çeşmenin adı bir inançtan gelmedir. Heratlılarda yerleşmiş çok eski bir inanca göre bu çeşmede vaktile çok ender görünen garip şekilli bir balık varmış; onu görmek saadetine nail olan kimse her teşebbüsünde muvaffak olurmuş (bk. *Habib-el-sier*, S. 406).

² Müstensihin ilmali neicesinde kaybolan hakikî versiyon Alâ zikrihiselâm lâkabını taşıyan oğlunu zikreder. Filhakika, Cüveynî'nin vesikalarından da bilindiği üzere (*Histoire des Ismaéliens de la Perse*, trad. par M. Defrémery, *Journal asiatique*, Şubat-Mart 1860, S. 208) Hasan sabah'ın üçüncü halefi olan bu Hasan'dır; kendini imâm ilân ettiği zaman bu unvanı almıştır. Burada bahis mevzuu olan oğlu Mehmet, Alamut surlarında 46 sene hükümdarlık etmiş (561-667) ve çocuklarından biri tarafından katledilmiştir. Khondemirin rivayeti budur Tahrân tab'i, II'ci kısım, S. 171). Bu tarihçi de, şarta uzun zaman hüküm sürmüş görünen bu menkıbevi hemen hemen bizim müellifin kullandığı tabirlerle anlatıyor. Malcolm'na da onu biraz kısaltılmış bir şekilde olarak *Histsire de Perse*, C.II S.133 anlatıyor.

bulunmakta idi; bilindiği üzere bu İsmailiyelerin tarikatı, müslüman ortodokslarıninkine tamamiyle zıt bir tarikat idi

İmam Fahrettin-i Râzî, Rey hukuk kürsüsünü kıymetli dersleriyle işgal ediyor ve çok kalabalık bir dinleyici kütlesini buraya celp ediyordu. Birgün ialebelerinden biri kendisine, halkın onu İsmailiye meshebine karşı temayüller beslemekle ittiham ettiğini bildirdi. Bu ittihamdan şiddetle müteessir olan alim, meselenin yanlışlığını halkın nazarına arz etmek istedi ve ertesi gün kürsüsüne çıkarak, delâlete sapmış dinsizleri (Melahide) tel'in etti. Bunu öğrenmekte gecikmeyen Mehmet Bin Ali çok kızdı. İmamın şöhretinin büyüklüğü, halkın kendisine gösterdiği bağlılık, onun, bu yeni düşmandan ölümle öç almasına mani teşkil ediyordu. Fakat ona, ruhunda derin bir tesir bıraktıracak ve küstah hücumlarını sona erdirecek bir ders vermek istedi; bu nazik işede en sndık fedailerinden birisini memur etti.

Alamut'dan kalkıp Rey'e giden bu fedai, imamın dinleyicileri arasına karışaak nümune olacak bir intizam ve gayret ile dersleri takibe koyuldu. Sekiz ay onunla yalnız konuşabilmek imkanlarını boş yere araştırdı; nihayet bu fırsatı elde edebildi. Bir gün imamın uşağına, efendisinin evinden çıkarken rasgeldi. Fahrettinin yalnız olup olmadığını sual etti. Kölesinin evet demesi üzerine ona nereye gittiğini sordu. Uşak: «yemeği için lâzım olacak nevaleyi tedarik etmek üzere pazara gidiyorum» dedikte, fedai: «öyle ise dönmek için sakın acele etme; ona bazı ilmî sualler soraeğim; bu iş için de yanında epey kalmam lazım» dedi. Köle, hiç bir şeyden şüphelenmiyerek muvafakat etti. Fedai, ilahiyatçı alimin daivesine girerek kapıyı itina ile sürmeledi, Elinde hançer bulunduğu halde alimin üzerine yürüdü Onu yere yatırarak üzerine oturdu. Dehşetinden yarı ölü bir vaziyette olan Fahrettin, ona, gayesinin ne olduğunu sormak için kendisinde güç kuvvet bulabildi. İsmailiye'nin cevabı şu oldu : «gayem seni göbeğinden boğazına kadar açmaktır.» İmam: «cürmüm nedir açaha?» diye sordu. Diğer şu cevabı verdi: «cürmün şu, dinle; sen bizim mevlâmıza (İsmailiyeler reislerine böyle derler) küfür ve tel'inlerde bulundun. İmam haykırdı: «İnayet et; kabahatımı biliyorum ve pişmanım; mukaddes Kâbenin adına yemin ederim ki bir daha

böyle sözler sarfetmiyeceğim.» Zavallı imam korkudan sesi kısılarak en kuvvetli yeminlerle vaadlarda bulunuyordu. Fadai şöyle dedi: «senin vaadlarına kulak asmam; sizin mezhebinizde, en koyu yeminleri bile bozmak için bin türlü çare yok mu sanki?», Epey uğraştıktan sonra, Fahrettin kayıtsız şartsız bir yemin etti ve bunun üzerine müteceviz kendisini serbest bırakıp yanına yere oturdu. Ve şu sözlerle devam etti: «seni öldürmek için emir almamıştım; öyle olsaydı sen şimdi sağ kalırmı idin? Efendimin selâmlarını ve hayır dualarını sana sunmak üzere buraya geldim; bunlardan başka sana şunuda söylemekliğimi emretti: «Fahrettin-i Razi, bil ki, ben, şu onlar budala hayvanlardır, cahil varlıklardır¹ Ayetini kendilerine karşı kullanabileceğim cahil, alçak bir gürhün sözlerinden asla yılmam; fakat senin gibi bir insanın sözleri, taşa giren çelik bir hizar gibi kalplere girmektedir. Senden, bundan böyle, bizlere karşı tahkiri amiz sözler sarfetmemekliğini ve bir daha bizi kızdırmamaklığını rica ederim. Eğer davetimizi kabul buyurup Alamut'a gelmek istersen, bu bizim için hakiki bir şenlik olacaktır.», Böyle bir ziyaretin düşüncesiyle dehşete düşen alim şöyle haykırdı: «hayır hayır, bu seyahat şimdilik imkansızdır; ben bu seyahatı daha uzun zaman düşünmem». Fahrettinin bu esnada, dünyanın kutuplarında hareketsizliği arzu ettiğine kani o'an murabhas: «pekala», dedi; «fakat senelik maaşınız olan şu meblağı herhalde reddetmeziniz.», Bunu söylerken kemerinden 360 altın dinarlık bir kese çıkarıp halının üzerine koydu.», Her yıl, muayyen zamanlarda, efendimiz tarafından size bu meblağ tediye edilecekti². Bundan başka odamda çok kıymetli iki Yemen esbabı da vardır ki bunları size efendimiz hediye olarak gönderdi; giderken takdim edeceğim.», Bunlardan sonra katil yerinden kalktı ve ev sahibini hörmetle selâmladıktan sonra uzaklaştı. Fahrettin i Razi, o zamana kadar yaptığı derslerde, İsmailiyelerin mezheplerine dair bir şey söylemek icab ettiği zaman şu tarzda formüller kullanmak itiyadını edinmişti: «dinsizlerin kanaatları hilafına, Allah onları kahretsin Allah belâlarını versin (كلاماً للملاحدة اسمهم الله وحدهم)» Bu macera üzerine aklı başına gelerek daha

¹ Kur'an, bölüm VII, Ayet 178.

² Oxford yazmasında Sesar = Ka'iser قيسر tabiri geçmektedir. Fakat bir şarklı el bu kelimeyi tashih ederek yanına Reis tabirini yazmıştır ki, bu versiyon daha doğru gibi görünmektedir. Bu esrareniz ve honhar mezhebin reisleri kendileri için muhteşim ve şeyit tabirlerini de kullanırlardı. Hasan Bini Sabah'ın, Hulâgu zamanında Alamut'da bulunan hatıralarının adı *Sergüzeşt-i Seyitna* = Efendimizin tarihi (*Histoire des Ismaeliens*, S 160).

müdebbir davranan imam bundan böyle daha munis bir tonda konuşma ya başladı: «İsmailiyelerin görüş tarzları böyle değildir». Lisanındaki bu değişikliğin farkına varan talebelerinden biri, bir gün kendisinden, İsmailiyelerin ismini neden artık lânetle anmadığını sormuş İmam içini çekerek şöyle cevap vermiş: bu iş artık mümkün değil; onlar çok kat'î delillere *رهان قاطع* sahip kimseleridir». Birçok müellifler daha da ileri giderek Rey Âliminin debdebeli ve şa'saali hayatının, Alamunt hükümdarının esrarengiz altınları sayesinde temin edildiğini iddia ederler. (Hakikati yalnız Allah bilir.)

Herat'ın etrafında bulunan mahallerden Herat—Rud ve Obeh kazası, toprağının münbitliği, zenginliği ve halkının kalabalıklığı ile temayüz etmektedir. Bu kaza içindeki bir dağın eteğinde *Çeşme-i Gûyan* adında bir sıcak su menkai, birçok hastalıklara şifa bahşetmesi dolayısıyla meşhurdur. Birçok hastalar oraya giderler. Suyun harareti o kadar yüksek bir derecededir ki içine ancak yavaş yavaş ve ihtimamla girilebilir. Bu kaynağın yanbaşında latif, serin suyu bulunan bir çeşme vardır. Şehit Kırıl Sultan Ebu Sait buraya küçücük bir pavyon inşa ettirmişti; şanlı hükümdarımız burasını, bir park ve bahçeler ilâve etmek suretile büyütmüş ve bu mıntıkanın en güzel bir belde haline getirmişti. Aynı dağda, güzellikleri ve sağlımlıkları dolayısıyla mermere çok benzeyen bir beyaz taş ocağı vardır. Bu taşlardan sütunlar, masalar, koltuklar ve mezar abideleri yapılmaktadır. Bunlardan yapılmış en enteresan bir eser, Herat'ın yanında, muhterem Şeyh Ebu İsmail Hacı Abdullah Ensari'nin türbesinde bulunmaktadır. İnce bir san'at ile işlenmiş yekpare bir taştan yapılmış ve üzerinde alem bulunan ¹bir levha vardır. Bu kazanın diğer tarafları da aynı surette münbit ve şirin yerlerdir. Birçok köy ve kasabalarda, bilhassa *Çeşt* (چشت) ² köyünde, kudsiyetleriyle meşhur birçok zahidler mezarlarında ebedî uykularını uyumaktadırlar. Burada zemin müsait olsaydı hepsinden ayrı ayrı bahsederdik. Herat pazarlarını dolduran meyvaların hemen hemen hepsi uzun yıl mahsul veren bu kazanın meyvalarıdır.

Başkent'in civarında, dağların eteğinde kâin *Şafilân* (شاهان)

¹ Bu abidenin güzelliği o kadar meşhurdur ki, halk onun, göklerde melekler elile işlenmiş olduğuna inanır (Ferrier, S. 177). Bunun inşası için kullanılmış olan taş, Obeh taş ocaklarından çıkartılmıştır.

² *Cironigüe de Ferischtan*, C. II. S. 712 da *Çeşt* چشت okunmaktadır. Fakat *Tahkik-İl-İrap* (Bodleye kütüphanesi Buseley) vakfı Muharririmizin vermiş olduğu imlayı tasvip etmektedir.

kantonunu da zikretmeliyiz; burası, her türlü mahsulleri bol olan geniş bir ülkedir. Merkezi, bir kayalık tepesine kurulmuş *Keruçe* (کروچه) adında küçük bir şehirdir.¹ Burası, kalabalık bir halkı, bir çok zengin pazarları olan müreffeh bir şehirdir. Bu kantonda kurşun ve demir ocakları vardır. Bilhassa demirleri pek makbul olup Herat fabrikalarına malzeme yetiştirmektedir. Meyvaları, bu meyanda elmaları, şeftalileri, armut ve kayısıları pek meşhurdur.² Aynı suretle *Çeşme-i Gûhi Sefit* (چشمه کوه سفید) adı verilen ve birçok hastalıklara şifa bahşeden bir sıcak su kaynağı da pek meşhurdur. Şimdiki hükümdar (Allah hükümdarlığını mübarek etsin), oraya, *Havarnak* ve *Sedir* güzelliklerini epey geride bıraktıracak bir saray yaptırdı. Nettekim bahçelerinde hayatlarını tazelemek, beşeriyete ıstırap veren hastalıklara bir şifa bulmak emelile, yılın her mevsiminde, bilhassa ilkbaharda, birçok halk kütleleri, bazen çok uzaklardan oraya gelirler.

¹ İbni Havkal, bu şehri, Herat'a bağlı şehirlerin en ehemmiyetlisi olarak zikreder; aynı müellife göre, zengin varoşlar, tarlalar sebze ve meyva bahçeleri bu şehrin etrafını kuşatmıştır. Hemen hemen bütün garg eserlerinde, buraya *Keruh* (کروه) adı verilmiştir. *Merasit*'in anonim müellifine göre bu şehrin civarlarında *Kişmiş* adı verilen bir nevi küçük çakırdeksiz üzüm yetiştirilmektedir.

² Herat-ı ziyaret etmiş bulunan Mehmet Mecdi (*Ziyânet-ül-Mecalis*, kısım 9), civarlarda yetişen mis kokulu kayunların lezzetinden, tam bir acem şikenperveri şevkile bahsetmektedir. Nadir Şah'ın nedimi Abdülkerim de bu bakımdan onun hayranlığına iştirak etmektedir. (Vayege de l'inde à la Mekke 2 ci edit. S. 32);

II. — HERAT CİVARINDA KURULMUŞ OLAN BAZI MÜHİM HORASAN MEVKİLERİNİN TASVİRİ

Bu kitabın mütevazı muharriri bulunan kimsenin vatani ve ikamet yeri olan Esfizar şehri hakkında başlı başına uzun bir tasvir yapmağa değer. Fakat bu şehir hakkında yapılacak metihler, mubalâgalı bir anavatan aşkı tesirile söylenmiş olabileceği için, bu muntıkada hayranlığa değer şeyleri ancak birkaç kelime ile söyleyeceğiz. Bu şehir, son zamanlarda öyle bir refaha kavuştu ki, ona *Herat bahçesi* adını verdiler. Fakat, beşerî ihtilâller ve zaman onun bu haşmetini azalttı; bununla beraber, onun eski mahiyeti hakkında bir fikir vermeğe kâfi gelecek oldukça güzel eser parçaları bugün hâlâ mevcuttur. Tarihte *Hisar-ı Muzafferi Gûh* (حصار مظفر کوہ) namile sık sık bahsi geçen meşhur mevkii müstahkem, Esfizar civarlarında bulunmaktadır. Burası sivri bir kaya üzerinde yükselmektedir. Duvarları pişmiş tuğla ve harçtandır. Çevresi bir fersah (5 kilometre) dan fazla değildir. Kapılarından biri kayalıkların eteğinde Esfizar deresine açılır. *Ark* veya baş tabya aynı kayanın zirvesindedir. Müstahkem hisarda eskiden cuma namazı için bir cami, bir pazar, banyolar, geniş ve zarif evler bulunmakta idi. Duvarları 7 atlının yanyana yürüyebilmesine elverişli olacak derecede geniştir. Eskiden istihkâmın içerisinde, dağın eteğindeki dereye dökülen bir tatlı su kaynağı fışkırmakta idi. Bu çeşme bugün kurumuştur. İstihkâmda bundan başka, yağmur sularını biriktirmek için birçok güzel sarnıçlar vardı. İstihkâma ancak bir tek taraftan, yani nehrin sahillerindeki kapıdan girilebilirdi. Esasen arazi çok arızalıdır. Bazı mahallerde, yayaalar hendeğe kadar gelebilirler; buna mukabil başka taraflar kuşun uçmasına bile müsait değildir. Müstahkemin kapılarından *Ark*'a kadar olan mesafe bir mil veya biraz daha fazla olarak hesabedilmiştir; ve at ile bu mesafenin ancak yarısı katedilebilir. Daha evvel söylediğimiz gibi duvarlar, birçok atlıların geçmelerini mümkün kılacak derecede geniştir. Malzemeyi temin etmiş olan ocaklar, oradan aşağı yukarı bir fersah kadar uzaktadırlar. Bu ehemmiyetli mevkiin inşasını, Sultan Alp Arslan Gazi'ye isnat ederler; ahalden birçok kimseler, bir duvar yarığında

bulunan bir parşümente, bu yapının Bağdad şehri hesabına yapılmış olduğunun yazılı olduğu hususunda beni temin ettiler. Bu güzel istihkâmın terk edilmesine ve çökmesine suyun yokluğu sebep olmuştur.

Muzaffer Kuh'ın karşısında, ovada, Hisar-ı Şaristan حصار شاریستان namında başka bir hisar vardı; bunun birçok harabeleri bugün halâ mevcuttur; Fevkalâde mümbit ve pitoresk bi mevkiye kurulmuş olan bu hisar, ötekinden Esfizarnehi ile ayrılmıştı. Son derece sert taş kayaları üzerine kurulmuştur. Fakat bütün ova genişliğince etrafını çeviren toprak o kadar yumuşak idi ki bir gez derinliği yerde suya rastlanabilirdi. Bu tabii avantajlar sayesinde tahtelarz lağım hafriyatından biç bir korkusu yoktu. Esasen o büyük bir sanatla tahkim edilmişti. Memlekette çok revac bulmuş bir gelenek, bu müstahkem mevkiin menşei Kırالیçe Belkıs'a kadar çıkarır; işte bunun içindir ki ona bazen Şaristan-ı Belkıs adı verilir. Bu istihkâmın kurulmuş olduğu mevki çok sıhhi bir yer olduğundan, ve orada ekseriya esen rüzgarlarına maruz bulunduğundan felçli ve ağır romatizmalı kimseler buraya giderlerdi. Esfizar kantonunda az veya çok ehemmiyetli daha başka birçok kaleler de vardı; fakat, bu tasviri daha fazla genişletmemek için burada bunları zikretmekten vazgeçeceğiz. Küçük *Adraskan* رود ادرسکن nehrinin içine aktığı Rudu Surgayan (رود سورغان) ile üç taraftan çevrilmiş olan bu kanton, havasının temizliği, toprağının mümbitliği, mahsulünün zenginliği, kanal ve su bentlerinin bolluğu ile şöret bulmuştur; netekim şair Pur Behay-i Cami

هوای خطه اسرار و آب رود ادرسکن
غنیمت دان که درجنت مکر باقی چین چیرا

mısralarında hiçbir mubalâğa yapmış sayılmaz: «Esfizar ikliminin tatlılığına, Adraskan'ın' duru suyuna hayran ol; zira, bu kadar nefis bir belde ancak cennette bulunabilir.

Daha çocukluğumda, Varoş ve civar burgatları hariç olmak üzere, yalnız Esfizar şehrinde 1200 den fazla dükkân gördüğümü

¹ Herat'dan 14 fersah (70 kilometre) uzakda bir kasaba dolayısıyla böyle adlandırılan Adraskan nehri, membaını Obek'e nazır dağlardan alır; Rud-igez (Tamaris) nehri ile birleşir; Sebzevar ve Kaleyka nahiyelerini sular (ki burada eski adı olan *Harut-Rud*'i muhafaza etmiştir ve sonra Seyistân veya Zareh gölüne dökülür. Adraskan nehrinin yukarı mecrasını stratejik bir ehemmiyeti vardır ki Afganistanın iki büyük rakip devleti bundan istifade fırsatını kaçırmamışlardır (B.K. Ferrier, p.264.)

hatırlarım. Cıvar kasabalar meyanında en ehemmiyetlisi *Zeval*'dir. Üç fersahlık bir saha üzerinde kâin olan bu kasabada 80 akar su kanalı vardır; ve bunlardan her biri de bir değirmen işletir¹. Bu kanların bazılarında su o kadar mebzuldur ki, ağızlarından biri kapatılacak olursa kısmî taşmalar meydana gelir. Bununla beraber bunların mecraları o kadar iyi bir surette tanzim edilmiştir ki, yakınlıklarına rağmen birbirlerine hiçbir zarar tevhit etmezler ve suladıkları köylere, müstahkem mevkilere hayatiyeti getirirler. Bu istihkâmlardan bazıları tamamile harap olmuş, bazıları da el'an mamur bir durumdadır. Esfizar kantonundaki suyun mebzulluğu hakkında şöyle bir hikâye rivayet ederler: Yer altındaki suları tanımak hususundaki liyakatı dolayısıyla kendisine *Âbşinus* adı verilen meşhur hidroskop *Tahir*, bir gün bu memlekette ati ile gezerken, altındaki su yığınlarını kasederek şöyle demiş: «Burada su atımın göğsüne kadar geliyor; burada atım bir göl ortasında yüzüyor». Yine *Tahir* hakkında rivayet edilen bir vakadan, onun bu sanatta ne kadar mahir olduğu anlaşılmaktadır. Bu husustaki kabiliyetini sınamak üzere çorak ve kuru bir ovaya bir sürahi su gömerek, bu arazide kuyu açmağa müsait bir su yığını olup olmadığını anlamasını kendisinden rica etmişler. Kâhin araziye dikkatle tetkik ettikten sonra en emin bir eda ile şöyle demiş: «Burada falan derinlikte bulunan bir sürahi sudan başka bir şey yoktur².

Esfizarın meyvaları o eyalette haklı olarak büyük bir şöhrete maliktir. En rağbette olanları ilk bahara kadar dayanan hus *revan* armutlarıdır; hakim *Berzin*'in ismine izafeten *Berzinâbat* adını taşıyan bir köye mahsus olarak gelen bir nevi çekirdeksiz üzüme, denildiğine göre bu yerin adı verilmektedir. *Sahibi* adı verilen çok leziz ve çok ince diğer bir nevi üzüm daha vardır ki bunun salkımından kopan bir tanesi yere düşünce hemen bir çok parçalara ayrılır.

¹ Bu malumat mubarek *Şahi*'nin İran müellifi tarafından harfiyen nakledilmiştir. Fakat, *zeval* yerine *zavel* yazmaktadır (B.K. Ahmet Razi, *heft iklim, Esfizar* kelimesi).

² Şarklıların safdillikleri karşısında gülümsemeden evvel, okuyucunun şunu hatırlaması iyi olur ki, yarı Fransa halkı rahip *Paramelle*'nin *sihirli değneği*'nin uydurma keşiflerini şevkli bir itimatla karşıyalı henüz 30 yıl oluyor. Per *Kircher Mundus Supterraneus*, Rome 1650 in fol. adlı Acayip kitabında, böyle harikulade mahiyette vakaların mümkün olabileceğini göstermeğe çalışıyor. P. *Tournier* tarafından yazılmış olan şu yeni esere de bak. *L'art de découvrir les sources*.

Kantonun merkezden başka diğre birçok semtlerinde de cuma ibadetlerine mahsus camii kebirler vardır; bazıları şunlardır: *Akbel* (عقبيل), *Cemberan* (جنبران), *Fermekân* (فرمکان) ve saire¹.

Nihayet, şarktan garba doğru akan suların güneş ve şark rüzgârının tesirile en mükemmel sular olacağını söyleyen fizikçilerin iddialarına inanmak lazım gelirse, akar suları, dereleri, memba ve kanalları, bu istikamette akan Esfizarın, bu bakımdan tabiatın lûtfüne uğramış bir belde olduğunu kabul etmek icabedecek. Memleket halkının fikrine göre Esfizar şehri Heratt'tan daha eskidir ve 3000 yıllık bir hayata sahiptir.

III — FUŞENÇ KANTONU VE MÛLHAKATI

Bu kitabın başında, Fuşenc'in, Horasan'ın en eski şehiri olduğunu söylemiş ve menşeiini Efrazyab olu Fuşenc'e kadar çıkaran an'anededen de bahsetmiştik. Bu adı taşıyan kanton, geniş, iyi işlenmiş ve çok mümbittir. En şayanı dikkat eski eserleri meyanında, bir cami ve bir han vardır ki bunların, *Halil-ul Allah* İbrahim Peygamber tarafından inşa edilmiş oldukları rivayet edilir. Her yıl, bilhassa ilkbaharda Herat ve civarlarında oturan yabancılardan müteşekkil kabalık bir halk kütlesi, oraya hac için gelir; fakat burada yalnız bu nevi ziyaretçilere rastlanılabilir. Zira, memlekette pek revaç bulmuş bir cfsaneye göre, bu cami veya kervansarayaya ayağını basan her devlet memuru, yıl içinde muhakkak surette azledilirmiş. Anlaşıldığına göre bu inanç o kadar çok misalle teyit edilmiş ki, hiç bir memur bunun tecrübesine bile girişmez. Civardaki bir dağda, üzerinde, ayak izlerinin derin olarak hakkedilmiş olduğu kaya parçaları, ve kuş şeklinde volkanik kayalar bulunmaktadır. Fuşanç civarında, *Du-şah* درشاخ dağı eteğinden çıkan küçük ırmağın sahilleri de, aynı kantonun en güzel mevkiileri meyanında zikredilmektedir. Çiçeklerle minelenmiş güzel çayırları, kesif gölgelikleri, latif mevsim esnasında çok kalabalık gezici kitlelerini oraya çeken havasının salığı.

Ovanın ortasına kurulmuş olan ve bugün pişmiş tuğladan bir surla muhafaza edilmekte bulunan küçük *Kusuye* کوه-کوه şehri, Mo-

¹ Şüphesiz bu isimler, İbni Hokal'in, Esfizardan bir günlük mesafeden kâin olduğunu söylediği fakat zikretmediği dört küçük şehirden üçüdür (Benim *Dicti-onnaire Geographique de la Perse*, S. 35

gol istilasına karşı göstermiş olduğu kahramanca mukavemetinden dolayı hususî surette zikredilmeğe değer. İşte bu hadisenin tarihçesi:

Cengiz Hanın torunlarından ve Borak'ın oğlu Deva, Mogol kabîlelerinin, 90 bin kişilik seçkin bir ordusu ile 695 (1295 - 96) yılında bu memleketi zaptedince kavalyelerinden bir kaçını, Kusuye halkına, gelişlerini bildirmeğe ve hediyelerle kendisini karşılamağa gelmelerini tebliğ etmeğe memur etti. Şehrin mülki ve askerî idaresi ile meşgul bulunan Şehabettin Zirek (*Kethudau Kelonter*) eşrafı toplayarak onlara, Horasan'ı harabeye çeviren ve bu güzel eyaleti yüz binden fazla kadın ve çocuk kanı ile yıkayan bir barbardan hiç bir merhamet ümit edilemeyeceğini hatırlattı. Enerjik kararına onları tam manasile inandırdı; Deva'nın kamplarına iade edilen murahhasları, bu küçük halk kütesinin cür'et ve hodbinliğini mübalagalı bir tarzda anlatarak şeflerinin hiddetini alevlediler. Bu mevkiin kuvveti hakkında malûmat edinmek isteyen Deva'ya, burasının yalnız dört duvarla müdafaa edilmekte olduğu ve yarı metrük bir kervansarayla benzetilebileceği söylenince o merhametle güldü ve ilave etti: «taş ve tunç surlarla bile muhafaza edilmiş olsalardı bizim yenilemez silahlarımız karşında ne yapabilirlerdi?» Hemen ertesi gün, bütün ordusu ile yola koyuldu ve Kusuye'ye yarım fersahlık bir mesafede ordugahını kurdu. Orada, on iki bin tecrübe sahibi asker seçti; bunlara yüz topçu neferini ve on iki muhasara makinesini de ilhak ederek bütün kafilenin kumandasını gözde zabitlerinden dördüne tevdi etti ki bu zabitlerin hepsi de prens zade kimselerdi; onlara şehiri ilk hücumda hâk ile yeksan etmeleri için en kat'î şekilde emirler verdi. Mogollar, Kusuye şehrini kuşatır kuşatmaz, ne kadar korkunç bir hasrı yenmek zorunda olduklarını anladılar. Şehabettin'in, en kahraman kimselerin başında olarak yapmış olduğu ilk huruçla bozguna uğradılar. Bu muvaffakiyetsizlikten dolayı gazebe gelen Deva, mevkii yirmi bin süvari ile kuşattı ve cenk on iki gün şiddetle devam etti.

Bu karşılaşmalarda, kafirlerden yedi yüz asker ve dört emir öldürüldü. Buna mukabil, mahsurların kayıpları ehemmiyetsizdi. Bu beklenilmeyen mukavemetten ümitleri kırılan Mogol prensi, askerlerini ve zabitlerini en hiddetli ithamlarla boğuyordu; bunun üzerine zabitlerinden üçü, Hacı-Bahadır, Celi-Bahadır, Togay-Bahadır, kendilerine on bin asker ve muhasara için elli adet koçbaşı verildiği takdirde şehri zaptetmeği taahhüt ettiler. Talepleri kabul edildi ve ertesi gün şehrin üzerine bir hücum yaparak oraya mütemediyen

neft yağdırdılar. Bütün o gün ve ertesi günün akşam namazına kadar devam eden en mühlik bir mücadeleden sonra Hacı-Bahadır ile Celi-Bahadır maktul düştüler ve ölümleri saflara cesaretsizlik yaydı. Mahsurların adedinin iki yüzden fazla olmadığını öğrenen Deva, iki bin ölü ve yaralı vermeden bu işin içinden çıkmanın mümkün olmayacağından korktu. Muhasarayı kaldırmaya karar verdi; bu karardan haberdar olmıyan halk, Şahabettin ile iki murahhası ona göndererek şerefli bir sulhün şartlarını kabul ederek maziyi unutmaya razı oldukları takde kendilerine tabi olacaklarını ve şehri teslim edeceklerini bildirdiler. Tahmin olunacağı gibi Deva bu teklifi şevkle karşıladı ve hemen zabitlerinden yetlak adında bir tanesini eli süvarisi ile beraber Şehabettine refakat etmeye ve şehrin ortasında, kendi namına olarak sulhü ve umumî bir mütarkeyi ilan etmeye memur etti. Fakat, bu küçük ordu, Kusuye'nin önüne gelince halk onu kabul etmekten imtina etti. Filhakika kahraman müdafiler, Şehabettine tahmil etmiş oldukları barış işinden vazgeçerek derhal kendilerine Şemsettin Mühezzip adında en değerli bir vatandaşı reis olarak seçtiler ve kafirleri surları içine almamak için en son kanlarına kadar çarpışacaklarına dair en re mi yeminlerle söz verdiler. Eski reisleri, Yetlak'ın da yardımıyla, onları Mogol generalının hüsnüniyetine ve hayırhahlığına güvenerek sulhü kabul etmeleri için neticesiz olarak iknaa çalıştı. En mükemmel askerleri onların darbesi ile mahvolduktan sonra, artık düşmanın itidaline itimatları kalmadığını söyleyerek kapıların açmamak hususunda inat ettiler. Bu kahramanca karar üzerine gazebi bir kat daha artan Deva mevki ele geçirmek için yeni bir stratejik hileye baş vurdu. Emri üzerine bütün ordu, üç gün, şehrin çevresinde beş fersah genişliğinde bir sahadaki bütün ağaçları, sazlıkları ve çalılıarı kesmekle meşgul oldu. Bütün bu malzemeyi, bir nevi çimento ile toplayıp yığarak Kusuye sularından on gez daha yüksek olan bir sun'î tepe meydana getirdi. Fakat kudreti ilahinin yardımıyla mahsurlar, reçineli maddelere batırılmış okları bu müthiş makineye yağmur halinde yağdırmaya başladılar ve çıkan yangın biraz sonra bu çiriş ormanını harap ederek elli Mogolu da alevleri altında mahvetti. Bunun üzerine kafirlerin, büyüğe müracaat ederek şehire, kışın fırtına ve dehşetlerini yağdırdıkları da iddia ediliyor. Fakat, «sihirbazın hileleri her tarafta boşa çıkar» diyen mukaddes âyet mucibince, bu günahkâr tazarruların hiçbir tesirleri olmadı. Nihayet, Emir Deva, muvaffakiyetsizlikten ümidini keserek Şahabettinle biraderinin Kusuye surları altında kafalarını uçurttu ve

kuşenç üzerine yürümek üzere muhasarayı kaldırdı. Aynı memleketin hayranlığa lâyık yerleri meyanında, Kudret ilâhının üzerine bütün lütuflarını bağışlamış olduğu Kalenbedan sahrasını da صحرای قلیبدان zikretmeliyiz. Burada yetişen karpuzlar bütün Horasan'ı, hemen hemen bir sene doyurmaya kafi gelecek kadar boldur. Bunlar ekseriya on men ağırlığındadır; burada yirmi men kadar ağır olan kavunlar (Hinduvani) de yetiştirilmektedir.

IV — BADEGİZ NAHIYESİ.

Zengin Badegiz nahiyesini, Herat şehrinin civarına ve mülhakatına taktir etmekle Kudreti ilâhî şüphesiz ki bu şehre karşı lütfunun bariz bir nişanesini göstermiştir. Bu nahiyeye Herat'a, erzağının büyük bir kısmını ve inşaat kerestesini temin etmektedir. Filhakika, pişmiş tuğladan inşa edilmiş bir kaç evden maada, Herat'ın bütün resmi ve hususî binaları, Badegiz civarlarında mebzul miktarda yetişen çinar آورس odunu ile inşa edilmiştir. Sağlamlığı her tarzda tecrübe edilmiş olan bu kereste, rutubete ve böceklerle karşı mukavimdir; ve bir kaç seneden beri genişlemeğe yüz tutmuş olan Herat şehrine bu malzemeler daima kâfi gelmiştir. Aynı suretle, kışın halkın ısınmak için yaktığı fıstık ağacı kerestesi پوسته انلی de inşaat için kullanılmaktadır. Bunlardan başka Badegiz'de çok adette at, yük ve sürü hayvanı da yetiştirilmektedir. Yüksek mıntakada olduğu kadar ovanında her tarafında toprak o kadar mebzul mahsullerle örtülüdür ki hazine memurları tarafından yapılan tahmin ancak takribî olabilir. Yıllık hasılat, her yük yüz men olmak üzere, vasatî kırk bin bırva veya yük buğday hesap edilmiştir. Alelâde randıman, tarlaların, büyük bir itina ile işlenmesine ve sulanmasına lüzum olmadığı halde bire yüz olarak tahmin edilmiştir. Badegiz'in iklimi saf ve sıhhidir. Bu nahiyenin uzunluğu kırk fersah (iki yüz kilometre), genişliği ise otuz fersah (yüz elli kilometre) dir. Üç esas oturma yerine sahiptir: 1 — *Lenger-i Emir Gyas*, لنگر امیر غیات bu isim buraya, Timurun saltanatı sıralarında, bu şehiri kuran dindar bir zatın ismine izafeten verilmiştir. Burası iyi bina edilmiş bir şehir olup bir çok pazarlara, ve iki esas çarşıya (*Çehar-su*) ve üç yüz kadar dükkâna sahiptir. Bahçelerinde pek nefis meyvalar yetiştirmekte olup bunlar meyanında *Baba seyhi* adı verilen leziz karpuzları pek meşhurdur. 2 — *Çehl - duhteran* چهل د-تران şehridir ki burası da kalabalık ve

ticarî ehemmiyet bakımından diğerlerinden geri kalmaz. Burada, asil vezir, Emir Nizamettin Ali Şir'in cömertliğinin bir eseri olan ve pişmiş tuğladan yapılmış güzel bir manastır (*ribat*) vardır. *Çehl-duhteran* veya «kırk kızlar» ismi, aslında civarlarda kâin bulunan ve dindarlar tarafından ziyaret edilmekte olan bir haç yerine aittir. İlbaharda birçok sel ile beslenen bir nehir oralara yakın bir yerden geçer. Yolcuların yolu üzerinde bulunan bu nehir her yıl, onu bu mevsimde geçmek teşebbüsünde bulunan bir çok kimselerin ölümüne sebep olmaktadır. Hayırhah yardımları ile memlekete birçok faydalı âbideler kazandıran bu vezirin emri ile oraya son zamanlarda bir köprü inşa edildi. 3 — Cûlan جولان kasabasıdır ki, ehemmiyetini bilhassa mukaddes kabirlerine ve Horasan'ın en kuvvetli mevkiilerinden biri olan meşhur Nerretu نررتو kalesine medyundur. Geniş tuğlalarla inşa edilmiş olan ve sivri bir kayanın üzerinde kâin bulunan bu kaleye ancak bir tek taraftan ve dar bir patikadan ve tek tek yürümek suretile girilebilir. Bu istihkâmın kapısından dağın eteğine kadar olan mesafe takriben yarım fersahtır ve lûtün diğer tarafların irtifai bin gezden daha az olmayan düz bir kayalıkla çevrilmiştir. Bu tabii üstünlükler sayesinde burasının ele geçirilmesi imkansızdır; şöyle bir rivayet te vardır: memleketin, burasını ele geçirmek isteyen bir reisi, geçide kadar girmeye cesaret edemiyerek, mevkii, açlığın ve hastalığın bütün garnizonu imha etmesine rağmen tam yedi sene muhasara etmiş ve neticede, kalenin mazgalları üzerinde arasıra öten bir horozdan başka bir şey kalmamış; *Nerretu* mevkiinin ehemmiyetini anlayan Horasan beyleri orasını daha da çetin yapmak için hiç bir şey ihmal etmemişlerdir. Son valilerinden birisi *Baba-Hızr* بابا حضر surun içine nebatî toprak getirtmiş; ağaçlar diktirmiş ve koruluklar meydana getirmiştir. Öyle ki şimdi orada yaz ortalarında, Herat'ın divan salonlarını süsleyecek olan güller yetiştirilmektedir. Yüksekliği yüzünden çok soğuk olan bu yerde çiçeklerin açması ve meyvaların mahsul vermesi ancak Temmuz ayında olur. Nihayet, Badegiz nahiyesinin en hoş mahalleri arasında, Herat sultanlarının ilkbaharda gelip oturdukları güzel *Baba-Haki* بابا خاکی vadisini; karla örtülü dağların ortasında kâin olup havası-

nın sıhhiyeti dolayısıyla güzel mevsimde hastaları celbeden *Kral-tahtı* ملك تخت vadisidi; lale, susam ve şekayıkla örtülü geniş ovalarının gözleri zevklendirdiği *Bin-koyun* هزار میش بیلاق kamplama yerini de zikretmeliyiz.

Herat civarlarında bulunan yerlerin listesini bitirirken, güzel bir sema altında kâin ve birçok akar sularla sulanmakta olan meyva bahçeleri ve ekin tarlaları ile örtülü bulunan *Korkh* ve *Pasta* كرخ و پاستان müstahkem kasabalarını da zikredelim. Bütün eyalette, büyük bir kutsiyet şöhretine sahip bulunan Hacı Muhammet Abbas mağarası da *Korkh* kasabasında bulunmaktadır.

2. BÖLÜM

1 — Herat'ta hükümdarlık etmiş şeflerin listesi; bu şehirde, İslamiyetin istilasından Kert krallarının cülûsuna kadar ki devirde geçmiş olan hadiselerin hülasası.

Bu bölümün ¹ hazırlanmasında bilhassa, kendisine baş vurduğumuz Şeyh Abdurrahman El Fami, Herat'ın, geçmiş bir devirde bir Krallık merkezi olduğuna, ve Horasan'ın muhtelif bölgelerini idare edilmeğe memur edilen valilerin bu şehirden gönderildiğine dair bir çok kroniklerde deliller bulduğunu iddia etmektedir. Badegiz'in, Genç Hane, ve sairenin hâkimi Zülkarneyn'nin verdiği ve tarikçi Ebu İshak Ahmet Bin Muhammet Bin Yasin'nin zikrettiği şehadete göre Merv ve Herat, Emir'in oğlu Abdullah'ın kumanda ettiği bir sefer ordusu tarafından hicretin yirmi dokuzuncu yılında (Milâdi 649-650) fethedilmiştir. Şehir, teslim suretile ele geçirilmiştir. Halife Osman'ın oğlu Said, bu ordunun kumandasını terkedince, aynı Abdullah Horasan'a döndü. Kendisinden sonra iktidar mevkiine geçenler, kronolojik sırasile şunlardır :

Amrel Gıfari'nin oğlu El-Hakem;

Ziyadın oğlu Übeydullah;

Yine Ziyad'ın oğullarından Abdurrahman ve Salim.

Kuteybe Bin Müslim devrinde, Horasan, 9 sene müddetle, Abdullah Bin Hazım-es-Selami'ye tâbi bulundu.

Onun yerine geçen Kureyşi Abdullah'ın oğlu Muaviye dört sene hükümdarlık etmiş ve sonra idareyi oğlu Yezid'e bırakmıştır.

Bundan sonra, Muslim'in oğlu Kuteybe mevkii iktidara gelerek iki sene hükümdarlık etmiştir. Bu prensin katlinden sonra (Hicri 96 Milâdi 714 715) Horasan şu şefler tarafından idare edilmiştir :

Sevd'in oğlu Vekî, bir ay hükümdarlık etmiş;

¹ Muharririmiz burada hikâyesine, kronolojik sıraya göre bir nizam koymayı ihmal etmiş olduğundan, kronikten edinilmiş tafsilâtı, Timurleng'in fethini takip eden hususi bir paragrafa tahsis etmiştir. biz burada onları not halinde vermeyi zaruri bulduk,

Yezid'in oğlu Mühelleb altı ay;

El-Havac el-Harisi'nin oğlu Akabe bir sene; kırk beş gün.

Bu zat, Abdülaziz'in oğlu Ömer'in nezdine giderken Na'mel-lyadinin oğlu Abdurrahman'ı kendisine yaver tayin etti.

Bir yıl ve yedi ay sonra Kureyşi Sait Bin Abdülâziz eyaleti istilâ ederek orada bir sene hükümdarlık etti.

Esed Bin Abdullah El-Beceli üç ay hükümdarlık etti. Bu sonuncusunun yaveri Hakim Avane, ancak altı ay hükümdarlık etti.

Esed Bin Abdullah es-Selami beş ay;

Abdurrahman el-Murri'nin oğlu Cüneyit üç buçuk sene; ondan sonra Vali muavini Ammare Bin Harim el Murri iki ay;

Asım Bin Abdullah El Amiri üç ay;

Esed Bin Abdullah El-Beceli dört sene;

Cafer Bin Harzele;

Nasr Bin Seyyar ¹ El Leysi altı ay;

Hazrec El Hanefi'nin oğlu El Haris'in oğlu İbrahim, ondan sonra Abdurrahman El Amiri'nin oğlu Nehar; bunlar, Horasandaki Emevilerin son iki mümessilidirler.

Yetmiş iki yıl esnasında on dört halife yetiştirmiş olan bu silenin sukutundan sonra, Muslim El Mervezi'nin oğlu Ebu Muslim Abdurrahman, isyan ederek Horasan'ı Abbasiler namına zaptetti. ve siyah renkte elbiseler giyilmesini emretti. (Hicri 128, Milâdi 745-746)

Ebu Muslim tarafından Herat'a gönderilen ilk vali Osman-El-Kirmani'dir (Hicri 130);

Daha sonra Ebu Mansur Bin Talha Bin Rezik El Huza'i;

Ve Davut Bin Kazzaz El - Bahilî;

Yüz kırk altı yılında (763), çeşitli vakıalar ² bölümünde bahse-

¹ El yazması 10 da Seyit yazılıdır.

² Abdurrahman Fami'nin kronikinde şöyle yazılıdır: Asazislerin taraftarları bulunan Lagiryenler, takriben üç yüz bin kişilik bir ordu teşkil ediyorlardı. Hicri 150 senesinde Herat'ı muhasara ettiler. O zaman Heratın valisi Halife Mansur tarafından tayin edilen Kazzaz El-Bahilî oğlu Davut idi. Abluka, Şaban ayından Zilkade ayına kadar devam etti. Halife El Mehdî bu haberi duyunca, Nişabur valisi, Mu'az Bin Müslim'e Ammare'nin oğlu Hammad'ın refakatinde bir elçi gönderdi. Bu sonuncu, Huzeyme'nin oğlu Hazım'ın kumanda ettiği yardımcı kuvvetleri Herat müdafilerine ulaştırdı. Asazis, 151 yılında kanlı bir muharabeden sonra

deceğimiz Lagiryanların istilâsı vukua geldi. Bütün bu felâketlerden sonra, Herat şu valiler tarafından idare edildi: Meşmerek-Bin-Şemr En-Nasbi (164; M. 780-81) de.

Hayyan-Bin-No'man;

Harun Bin-Hamit El-lyadi,

Kusr Bin Muharrib Ez-Zehli, Yezit Bin Cerir;

Bermek ailesi tarafından gönderilen ilk mümessil İsmail Bin Gadvan. 178 (N. 794-95) yılında bu eyaleti harap eden kıtlık bu valinin devrinde vukua gelmiştir.

Bu sonuncudan sonra Meşmerek Bin Şemr iktidâr mevkiine geçti.

Bilindiği üzere, 191 yılında (Milâdi 806-07 Leys'in oğlu Râfi'nin adı dehşet salmağa başladı. Horasan'ı sulha kavuşturmak için iki yıl sonra oraya gelen Halife Harun Reşit, Tus'da ölürek oraya defnedildi.

Ondan sonra, tarihin zikrettiği ilk Herat valisi Muhammet Bin Sedat 200 (M. 815-16) yılında memleketi altı ay idare etti ve kendinden sonraki valiler şunlardır:

Hüseyn'in oğlu Fuşençli Harun, üç sene bir ay; Kazurgah vakası bu sıralarda vukua geldi.¹

bozguna uğratılarak kaçmağa mecbur edildi. Verdiği 30,000 ölü ve on bir bin esiri Hazım kılıçtan geçirdi.» İbn-El-Esir bu partizanların şefine *Üstadis* veya *Ustad-seis* adını vermektedir. «Bu yalancı, kendini Peygamber olarak tanıtmak istedi; birkaç caniyi kendine kazanarak onların başına geçip kervanları soyuya başladı.» (Bu hâdiseler hakkında tafsilât için bk. *Kâmil* cilt 4, fol. 140 r°.)

¹ Abdullah Ammar'ın oğlu Abdurrahman, Hamzanın kumanda ettiği rafizilerin ilerleyişlerine mani olmak üzere 206 (Milâdi 821-22) yılında Nişabur'dan çıkarak Herat'a doğru ilerledi. Bir çok yardımcı kuvvetler Abdurrahman'ın ordusuna iltihak ettiler. Bugün halkın tahrif edilmiş bir şekilde Kazurga diye telâffuz ettiği *karezar-Gâh* ovasında kaalı bir savaş yapıldı. İki taraf ta ciddî kayıplar verdi ve ölümler yedi muhtelif yerlere gömüldü. Yavaş yavaş bu mahal Herat halkı için bir hac yeri oldu; oraya evler inşa ettiler, kanallar kazdılar böylece bu sahanın üzerinde bir kasaba yükselmiş oldu. Şehislâm Abdullah En-Sarı, buraya defnedilmeyi istemek suretile mezarlığa karşı ishar etmiş olduğu hürmet, halkın nazarında bu mahalle daha da kutsî bir karakter vermiş oldu. Şemiran'da mel'un İsmailiyelerin kılıcı altında ölen oğlu Şeyh Abd-El-Hadi, Ebul Atiye Cabir Ensarı ve daha başka dindar âlimler de burada medfundurlar. O zamandan beri, Gazurgâh'a karşı haç tehâlüklere durmadan artmıştır. Ve yüksek mertebeli bir çok şahsiyetler oraya defnedilmeği bir şeref addetmişlerdir.» (Abdurrahman-Fami kronikî). (Şeyh En-Sarı'nın hayatı ve kabri için, Mösyö Khanikoff'un *jurnal Aziati'que* teki numarasını daha evvel zikrettiğimiz plân ve notisine bakınız.

Harun tarafından Herata gönderilen İbrahim Bin Muhammet;
El Hafızın mabeyincisi Yakut Bin Abdullah;
Samanî İlyas Bin Esed;
Aziz Bin Nuh;
Abdullah Bin Muhammet El Muidî (dehşetli bir açlık eyaleti kemirdi ¹)

El Hüseyin'in oğlu İbrahim.

222 senesi, Şark tarafında görülen ve büyüklüğü itibarile o zamana kadar müşahede edilenlerin hepsine geçen bir kuyruklu yıldızın kendrni göstermesile temayüz etmiştir.

230 da (Milâdi 844-45) Abdullah (Bin) Tahirin ölümü sıralarında Herat'ın valiliğini, Cebrail Bin Abdullah yapmaktaydı. Ondan sonra gelenler şunlardı:

Abbas Bin Abdullah ve murrhhası, Hüseyin Bin Ali

Es-Seri Bin Mü'az Şeybani'nin oğlu Aziz

Nuh'un oğlu Muhammet;

Hüseyin Bin Abdullah;

Leys'in oğlu Yakup, Seyistandan çıkıp ta Horasan'ı istilâ ettiği zaman (Hicri 256, Milâdi 369-70) Davut Bin Mansur El-Adil Herat ayaletini Gasıb'ın adına idare etti; fakat aynı yıl içerisinde ölecek vazifesini biraderi Abbas'a bıraktı. Es Seri'nin oğlu Aziz bir müddet için idareyi eline aldı ve sonra Seyf'in oğlu Adram'a bıraktı.

Bundan sonra Heratı zapteden Tahir Bin Muammet Bin Muslime açtığı bir cenkte öldü. Bu sonuncu da ona bu şehirde halef olarak Abdullah Bin Tahirin torunu Harun'u verdi.

¹ 218 (833) yılında kıtlık öyle şiddetli idi ki bir torba buğday 320 dirhem (takriben 240 frank) dan daha aşağı satılmazdı» (Abdurrahman'ı Fami Kroniki.)

² Zemci, aynı devrin valileri arasında, Hammad E. Ramli'nin oğlu Ahmedî zikretmeği unutmuştur. Bu zat hakkında Şeyh-Fami şöyle bir fıkra anlatır: «Abdullah Bin Tahir'in idaresi sıralarında, Herat hakimi bulunan Sait oğlu Muhammet mütemadinen, Kontonun itibarını arttırmağa ve halkı tazyikten kurtarmağa çalışırdı Şehrin valisi Hammad oğlu Ahmedin muhafızları bulunan Araplar bu harekete kızarak dindar hakime işkence yapılmasını istediler. Vali bu işi evvelâ reddetti; fakat bu Araplar ondan, hakimi, sarayın mübaşirleri önüne getirmesini ve sonra çekilmesini istediler. Ahmet bunu kabul etmek zaafında bulundu. Bunun üzerine mütehevvir askerler, Sait oğlu Muhammed'in üzerine atılarak onu ayaklarından sürüklediler ve kamçı darbelerile parçaladılar.»

Muhammet Bin Esed onun yerine geçti.

Ahuaz'da ölen biraderi Yakub'un ¹ 260 ta yerine geçen Amr Bin Leys, Herat'a, Ali Bin Hasan Dirhemi'yi gönderdi; ve bir kaç sene sonra Seyistana döndü ¹ (H. 267, M. 880-81)

Bundan sonra El-Ahmedin oğlu Bahr, Ahmet Bin Abdullah El-Hücestanî adına idare etti.

Ondan sonra idareye Amr Bin Ammare ve Yusuf Bin Mübed geçtiler. Artaman'ın oğlu Rafi, Merv'den çıkarak Heratı baskınla ele geçirdiği zaman Yusuf'u esir etmiş ve yerine Ebu Cafer Bin Ahmet Bin Muhammet geçmiştir; ondan sonra, Şadan, Nişapur'a yerleşerek bütün Horasanı Leys'in oğlu Amr adına idare etti. 287 (900) da bu prens Belkh üzerine yürüdü ve Samani Ahmed oğlu İsmail tarafından öldürüldü. Bundan böyle bütün Horasan Saman ailesi prenslerine tabi oldu.

¹ Bu tarih yanlışdır; Hamdullah Mustavfi KHondemir ve saire ile 265 (M. 878) tarihi kabul olunmalıdır.

² Bu hâdiseler için Mirkhond'un *Hist. priorum regum Persarum*, fol. 00 V°, İspâhanlı Hamza'nın Gotwalat tarafından neşredilen yıllıklarına, metin s. 235 ve devam, bakınız.

³ Bu iddia basit bir taraziyeden ibarettir; zira İslâm tarihçilerin, Amr'ın uğradığı ölüm cezası mahiyeti hakkında uzlaşmamaktadırlar. En mümkün ihtimal, onun, uzun bir esaretten sonra açlıktan öldüğüdür. Mirkhond, (*Hist. des Samanides*, M. Defremery tercümesi S. 120) İsmail tarafından Herat civarında bulunmuş bir definenin keşfine müteallik gayet hoş halleri çok hoş bir tarzda anlatmaktadır. Mahall kroniklerin bu husustaki sükûtları bu hikâyenin Nizam'ül Mülk Tusî tarafından bir kaç ahlâk mütearifesini süslemek maksadile uydurulmuş bir masal olduğunu tayin edar görünmektedir.

Heratın, Samanî Prenslere zamanında oynadığı rol

Herata, Buhara hükümeti tarafından gönderilen ilk devlet memuru, Ali-el-Merverudî'nin oğlu Ebu Ali Hasan'dır¹ Eyalete vergi tarh etmek üzere gelmiş bulunan Simcur, 287 de İsmail bin Mehmet Dehistânî'yi, Rafî'nin biraderi Mehmet bin Harsama'nın seferi devrine kadar, kendisini Herat murahhası olarak tayin etti. Samanî Nasr bin Ahmet tarafından Horasan valisi tayin edilen Ahmet bin Sehl bin Haşim, yirmi günlük bir ablukadan sonra şehiri zabtetti. (H. 306; M. 918—919). Ebul-fevaris adı verilen Buğra-Kebir, Heratı işgal ettikten sonra Nişabur üzerine yürüdüğü zaman Heratlılar, Mehmet Şahın oğlu Abdurrahmanı kendilerine reis intihap ettiler. Bu zat şehiri bir yıl ve elli gün idare etti. Halefi Ebu Mansur Cihanî, bir sene sonra ölecek, vazifesini, biraderi Hasan Cihanîye bıraktı.

Herat yeniden Simcur'un eline düştü, ve sonra Ebu Cafer Sa'lûk'un yaverî, Ebu Ali Kummî tarafından işgal edildi. Bir müddet sonra, ahali kendilerinden bir kimseyi Ebu Emr Sait bin Abdullah Muhammet bin Asım Zabî'yi istediler. Ebu İbrahim azat ettiği «mabeyinci» Ebu Bekir Doğan, onu devirdi; fakat biraz sonra Ebu Zekerriyya Yahya bin İsmail'in² iki biraderi Mansur ve İbrahim (318) ile Buhara

1 — Yahutta, Emir Ahmet tarafından 298 yılında Seyistan üzerine yürütülen orduyu, bu zabitin kumanda ettiğini söyleyen İbni Haliduna göre, Hüseyindir. (Arap yazması 2402, fal. 152, V.9) Bk. Hist. des Samanides, M. Defrémery, S. 133 ve 234.

2 — Emin Nasr'ın biraderi bahis mevzuu olduğuna göre Yahya bin Ahmet bin İsmail okumak lâzımdır. Samanîler tarihinin mütercimi, bu aile kavgasının en tafsilatlı tarzda hikâye edildiği İbni Haldun kronikinden uzun bir parça vermiştir (Not, S. 245). Herat bu devirde ancak çok tali bir rol oynamış olduğundan bizim tarihçinin hikâyesi ile Arap tarihçisinininki arasında mevcut farkları işaret etmeğe hacet yoktur.

hapisanesinden kaçtığı zaman ona karşı gönderdiği bir taraftar reisin karşısında kaçmak zorunda kaldı. Samanî Nasr bin Ahmedin tarafını müdafaa eden Ebu Bekir Mansur bin Ali tarafından evvelâ ihrac edilmiş olan butaraftar yine Herata döndü ve şehirde, Ebu Zekerriyanın oraya bizzat gelerek vazifeyi Kara Tegine tevcih ettiği zamana kadar kaldı. Fakat bu teşebbüs, derhal yatıştırılan umumî bir ayaklanma uyandırdı. Başlıca ele başlarından on dördü, bu teşebbüsü kanları ile ödediler. Şehirin ve kalelerin kapısı yakıldı ve surların bir kısmı da tahrip edildi. Kırıl Nasr bin Ahmet hemen ertesi gün şehire girdiği zaman, şehir henüz kalkınmaya başlamış ve Ebu Zekerriya ancak gitmiş bulunuyordu; fakat oradan sadece geçti ve idareyi Simcura bırakarak kardeşini takip etmek üzere Korkh'a doğru yürüdü. Biraderi, silâhlarını bırakarak büyük bir çabuklukla Semerkand'den Herata geldi ve hareketinden sonra Kara Tegin Fuşene'den çıkıp şehiri muhasara etti; fakat Ebu Bekir Muhammet bin Muzafferin «Mabeyinci»si Doğan, Abdürrezak oğlu Ebu Mansur Muhammed ve daha başka nüfuzlu kimselerin refakatinde olarak kumanda ettiği ordunun yaklaşması üzerine muhasarayı kaldırmak zorunda kaldı; Heratın idaresi için 320 (932) de Ebu İshak İbrahim bin Faris İskenderi'yi seçtiler. Biraz sonra da onun yerine Mansur bin Aliyi geçirdiler. Ebul Abbas bin Muhammet Cerrahın, Mülka Tegin'in ve Ebu Cafer Aziz bin Mehl'in muvakkat idarelerinden sonra Simcur'un oğlu İbrahim surlarını tamir ettiği Herata girdi Nişabura hareketinden sonra (H. 338) Abdurrahim Merekî adında birisi Pul'i Malân köprüsünün cenup kısmını tahrip etti. 341 (952—953) yılında, İbni-el-Cerrah, ahalden ileri gelenleri kaçırdı ve Şemiranda bir garnizon bıraktıktan sonra Herat civarındaki bir dağın üstüne istihkâm kurdu.

Fakat Samanî Emir Ebu Yahya Eset bin Muhammet üç gün müddetle abluka ettiği iç kaleyi zaptettikten sonra Şiran kasabasını istilâ etti; ve onu müdafaa eden kıtaları imha etti. Aynı sene Ebu Ali Tulikî küçük Kobeh şehrini zaptetti; ahaliyi boğazladı ve canileri yaktı. Bundan sonra Herat, Simcurun torunu Ebulhasan Muhammet¹ tarafından idare edildi. Ordunun kumandanlığına tayin

1 Bir çok tarihçiler tarafından Ebulhasan diye adlandırılan bu kimseye ve Simcur Devati'nin haleflerine dair malûmat için Mirkhand'ın aynı eser sahife 260'ına bakınız.

edilen bu şef, yerini, Ebu Mansur bin Abdurrezzaka bıraktı. Bu sonuncunun Tus'a hareketi, dahili harp için bir işaret oldu. Nasreh Şehrani adındaki Fuşenc valisi, Heratı zaptetmek için bu fırsattan istifade etmek istedi; fakat enerjik bir mukavemetle karşılaştı ve bir çok kanlı çarpışmalardan sonra kaleyi zaptetmekten vaz geçti. Tahiri Ebu İshak'ın, Horasanda nüfus sahibi olan Alp Tegin tarafından gönderilmesi ile kargaşalıklar bitmedi. Nişabura gitmeden evvel şehiri işgal etmiş olan Simcuri Ebulhasan Faryabi ve murahhası nizam kuramadılar, nihayet dört aylık bir anlaşmazlıktan sonra Tâlha bin Muhammet Nesefi, baş kumandan namına Heratı işgal etti ve halkı vazifeye davet etti. 354 (965) de Karmatların şefi Ebulhasan Davudî öldürüldüğü zaman, Heratın valiliğini Ebulhasan Müzenî yapmakta idi. 361 (971-972) de eyaleti eline geçiren Ebu Ali Simcuri, Simcuri Ebulhasanın oğlu ve kendi biraderi Ebulkasım tarafından oradan kovulduktan sonra Şeyistana sığındı; bunun üzerine Faikin otoritesi bütün Horasanda tanındı. 371 de Emir Ebulhasan, idaresinin başına bizzat gelip oturdu. Halefi mabeyinci¹ Taş, bir kaç sene sonra aynı Simcuri Ebu Ali tarafından yerinden edildi; fakat, bu sonuncu, Samani sultan Nuh bin Mansur ile Sebük Tegin'in birleşik kuvvetleri tarafından püskürtüldü. Sebük Tegin bu iş birliğinden dolayı Horasanın memurları başına geçirilmekle taltif edildi.

388 (998) de Herat Bektuzun tarafından idare edildi. Hamî Türkleri 396 (1005 - 1006) da orasını zaptederek feci karışıklıklar doğurdular fakat sultan Mahmut; Horasana dönmeden evvel, onları Allahın yardımı ile 398 de püskürttü².

Hicretin V inci asrı Horasanı mahveden müthiş bir açlıkla başladı³.

1 Hiç şüphesiz ki Taş yerine Faik okumak lâzımdır; zira meşhur mabeyinci bu devirde Cürcanda Büveyh ailesinden bir prensin yanına çekilmiş bulunuyordu.

2 Eğer bu pasaj haklı olarak zannedildiği gibi İlek hanın istilâsını ve onun Belkh surları altında kaybetmiş olduğu kanlı muharebeyi ima ediyorsa hakikî tarih 397 (1006) dır.

3 Fami kronigindeki şu pasaj, her halde bu hadîseye aittir: «Horasanın Apdurrahmanın oğlu Cüneyt tarafından idare edildiği dört sene zarfında bir damla yağmur yağmamış ve kıtlık bütün eyaleti mahv etmiş. Bir gün bu vali sarayının yanında büyük bir gürültü işitmiş ve sebebini sormuş. Bunun umumî bir sefalet dolayısı ile tahrik edilmiş bir galeyan olduğunu öğrenince hiddetle bir dirhem sayırmış; ve kendisine bir ekmek getirmiş-

Şeyh Abdurrahman Faminin, edip Ebu Übeydeye vermiş olduğu kronolojik hülâsa burada bitiyor, bundan sonra aynı tarihçi birinci ile epey farklar arzeden diğer bir hadiseler serisini Ebu İshak Haddadin eserinden naklen veriyor. Fakat ben onlardan bahs etmiyeceğim, zira bu devir benim kitabımın plânında arcağ tâli mahiyettedir. Bütün şarki kendine tâbi kılmış olan Mahmudun parlak saltanatından ve sultan Mes'udun cülusundan sonra kudretleri genişlemeğe yüz tutmuş olan Selçukîler¹ 428 (1036 - 1037) de Heratı muhasara ettiler, fakat bu devirde bilhassa iç kalede ve müstahkem varoşlarda oturmakta olan ahali onlara enerjik bir surette karşı koydu. Selçuk orduları çekildi ve ancak şerefli bir teslim suretiyledir ki, Herat ertesi yıl idarelerine geçti. Hutbe onların ismi ile okunmağa başlandı. Fakat, başka yerde de² anlatacağımız gibi, bir kadın tarafından tertip edilmiş bir ayaklanma neticesinde dışarı atıldılar ve yeniden Sultan Mesut hükümdar ilân edildi; bu prens bizzat Herata gelerek kendisine ihanet etmiş kimselerin variyetlerini nüsadere etti; fakat kendisini yakından takip eden Selçuk orduları tarafından Merv' de bozguna uğratıldı. Gayneye çekildi³.

ler. «Ne demiş bütün bir ekmek yalnız bir dirhem mi eder (75 santim) ve halk açlık diye bağmıyor! Hele bir yıl daha valilik edeyim de her bir buğday gendununun (takriben beş santigram) altın ağırlığında gitmesini istiyeyeğim». Bu alçak nutuktan bir kaç gün sonra ölmüş; ağlıyan kadınların sesleri evini kaplarken, yağmur sağnağı başlamış ve o kadar şiddetli olmuş ki cenaze merasimi birkaç gün ifa edilememiş.

1 Mes'udun adamı Siasî ile sultan Tuğrulun biraderi Çağır bey arasındaki çarpışmaları Herat ve Mervin on sene süren bu çarpışmalardan elim surette mütesir olmasına rağmen müellif, veciz olmak kaygusu ile burada zikr etmeyi ihmal etmiştir (bk. İbn-el Esir, cilt V fol. 70-73; Vullers'in Seldschuki darum S. 28 ve devamı; Khandemirin Habib es-Sier kısım 2, S. 174 Tahran tab. de verdiği oldukça doğru hülâfadır.)

2 «Ordular şehire girerken, yabancı ordusundan bir asker bir kadına tecavüzde bulunmak istedi komşularından bir tanesi evinden çıkarak elinde bıçak olduğu halde mütecavize saldırdı. Çıkan kavga, binden fazla Türkmen ve askerın hayatına mal oldu; hakimler derhal Heratı terk etmeleri için icbar edildiler.»

3 Mes'udun Merv eyaletinde Dendenekan kasabası yanında kaybetmiş olduğu muharebe Khandemire göre (aynı yer) 431 (1039-40) da olmuştur. Herbelot tarafından zikr edilen aynı müellife göre Gaznevi prens 433 de ölmüştür. İsmi, tarihçilerde en karışık şekilde yazılmış olan Dedenekan için (bk. Dict. Géogr. de la Perse S. 239.)

Ölümü üzerine (432-1040) sahipsiz kalan Herat bozguncuların eline düştü. Şeyh Ebu Muhammed bin Asım bin Ebul-Abbas adında cüretkar bir adam, kendini önder ilan etti, elinde beratı olmadan ve şehri keyfine göre idareye başladı. Fakat, Mes'udun, Şemiranda bırakmış olduğu küçük garnizonu dağıtmak suretile nüfuzunu takviye etmek istediğinden, bu çarpışmalarda bir ok yiyerek öldü. Yerine geçen biraderi Şeyh Rafi, aynı despotlukla idare etti; fakat biraz sonra o da, idareyi aynı şekilde suistimal eden yaveri Mansur bin Aşatz tarafından katledildi. Bu devir, Herat için felaketli bir devir oldu. Açlığa ve hastalığa harp afetleri de inzimam ediyordu; zira, Selçukîler, muvaffakiyetsizlikle de neticelense, her yıl şehri muhasara ediyorlar ve ancak Hisarı ve varoşları tahrip ettikten sonra çekiliyorlardı. Muizut-devle Beygu Musa ¹, Horasandan bir hisseye sahip olunca, Ebu Mansur bin Aşatzı öldürttü ve bu katil ona Horasanı temin etti.

Ebu Şuca Alp Arslan'ın saltanatı sırasında, Herat, Selçuk hanedanının üstünlüğünü tanımış, ve fazilet ve kabiliyeti bütün şarkta haklı olarak şöhret bulmuş olan Nizamül-mülk Ebu Ali Hasan Tusî'nin hayırhah himayelerine, imparatorluğun diğer büyük şehirleri gibi sığınmıştır. Herat hükümeti tarafından tayin edilmiş olan ² ve hükümdarın oğlu bulunan Doğan Şah idareyi Nişaburlu Zahir-ül mülk Ebu Nasr Sait Bin Muhammede bıraktı

Babasının yerine geçmiş olan Melik Şah, mahir veziri Nizamül-mülkü alakoydu; kendisine verilmiş olan eyaleti Doğan Şaha bıraktı. Fakat, bu sonuncu, bu yüksek mevkiden, ancak istediği gibi rezalet yapmak hususunda istifade etti; en muhterem şeyhleri öldürttü; hükümete kargaşalık sokan bir takım ahlaksızları etrafına topladı. Nihayet, aşırı hareketlerinden dolayı Melik Şah onu azletmeğe ve Esfihan kalesine kapamaya mecbur oldu. Emir Saka adında bir nedim onun yerine geçti. Fakat biraz sonra sürülerek yerini Nizam-ül-mülkün oğlu Müeyyit-El-mülk Ebu Bekir Abdullah'a bıraktı. Selçukî hanedanının müteakip inhitatı iki ay içerisinde birbirini takip eden iki felaketle belirdi; Nizam-ül-mülk'ün, mel'un İs-

¹ Hamdullah, *Histoire Choisie* adlı kitabında bu şefin imtiyazlarına, Bostun, Gazne prensliğinin ve Gaznevilerden müsadere edilmiş bütün Hint mülkiyetinin de dahil olduğunu söyler [Mösyö Defrémercy tarafından 1848 de *Journal Asiatique*'de neşredilmiş olan *Hist. des Seldjoukides*'e bakınız.]

² Her iki el yazmasının da bu taktiri vermiş olmasına rağmen hikâyenin sonları müellifin Horasarda istiklâliyet kazanmaya çalışan ve 473 te biraderi Melik Şaha karşı isyan eden Emir Teleş'ten bahsetmek istediğini teyit etmektedir [Bakınız: Mirkhond, *aynı yer. sahife* 28, *hususî tabı*; *Kâmil* cilt 5 fol. 101.]

maililer tarafından katli (10 Ramazan 485 - Ekim 1092), Sultan Melik Şah'ın ölümü (aynı yıl 16 Şevval).

Heratı zaptetmek hususunda acele eden Kral Argun Arslan derhal Emir Kızıl Sarıgın orduları tarafından püskürtüldü¹.

Kardeşini yenmekle elde ettiği muzafferiyet neticesinde tahtı eline geçiren Sultan Argun, bilindiği gibi, uşaklarından biri tarafından katledildi. Melik Şahın oğlu sultan Berkiyaruk bu olaydan istifade ederek Heratı zaptetti ve idaresini Altusakın oğlu Emir Habeşiye verdi².

¹ Bu olaylar, Arap kroniklerinde biraz farklı olarak anlatılmıştır. Argunun Horasandaki birinci düşmanı Kızıl Sarıg değil, amcası Böri Pars'tır (bak. Weil, *Gesch. der Chal. C. III, S, 144* ve M. Defréremery tarafından *Les recherches sur le règne de Barkiarok, S 47* ve dev. hususî tab.)

² İbn-e'l Esir (Cilt 5 fol 116) onun Altuntak'ın oğlu Dadz olduğunu ve Pujkanan muharebesinde olmayıp bu bozgunun sonunda Barguşun elile öldüğünü söyler. Famî kronikinden verilmiş ve İsmaililerin Heratadaki muvakkat idarelerinden bahseden aşağıdaki hülâsa M. Defréremery'nin bu aynı mecmuada neşretmiş olduğu araştırmaların doğruluğunu tekid etmektedir: «491 yılında Sultan Berkiyaruk Herata girdiği zaman, bu prensin tam bir itimadını kazanmış bulunan Kummî Meed -el Mülk, şehrin idaresini Emir Habeşi Altusaka verdi. Amid - ud Devle Mansur Cerbadekani'ye eyaletin vergi inhisarı verildi. Ahmedin oğlu Âmid de Şemiran iç kalesine askeri nazır tayin edildi. Sultanın peşinden uzaklaşırken Habeşi, biraderlerinden birini Heratta bıraktı. Bu sonuncu ve zikrettığımız iki ajanı İsmaililerin fasik itikatlarını kabul ederek sıkı bir bağlılık tesis ettiler. Buğday inhisarını Şemiran garnizonu menfaati hesabına temin etmek üzere, halka, mahsulü, arazi resminin ve muuzam vergilerin tam tediyesinden evvel ref etmelerini menettiler. Fakat o zaman Heratın belediye reisi bulunan ve meşhur Abdullah Ensarinin oğlu Şehyhülislâm Hacı Abdulhâdi onların gaddar komplolarını keşfederek mâni olmak için her şeyi yaptı. Halk velvele ile Mansurun evine giderek onu ikamet ettiği Firuz köşkünde kovdu ve Şemiran surlarına sığınması için cebretti. Ertesi gün, ayaklanma büyüdü; istihkâmı zaptetmek niyetiyle Kohendize doğru ilerlediler. Memleketin esrafı, halkı bu projeden vazgeçirtmesi için Şeyh Abdulhâdiye yalvardılar. Filhakika şeyh sözünü geçirtmeğe muvaffak oldu. Fakat âsiler Kohendizi terkettikleri sırada tecessüm ile oraya toplanmış büyük bir kalabalık kitlesinin içeriye girmesi ile öyle bir izdiham husule geldi ki, yüzden fazla müslüman boğuldu. Kargaşalıklar şehirde devam etti; her gün iki bozguncu fırka arasında kanlı döğüşmeler vukua gelmekteydi ve yiyecek fiatları çok artmıştı. 492 zilkada ayında, Emir Habeşi Herata girdi ve gizlenmiş olan Abdülhâdi ile arkadaşları meydana çıkıncıya kadar inceden inceye tahkikat yaptırdı. Bu vesile ile, bir çok mahalleler yağmaya uğradı ve en asil ailelerden, kalede öldürülenlerden başka 100 genci astılar. Mert doktoru oraya hapsederek karısını yakaladılar ve emvalini müsadere ettiler. İsmaililerin mezheplerini ona kabul ettirmek istiyen Habeşi onu en cazib vaitlerle teshire uğraştı. Kabul etmemek hususundaki inadı üzerine 493 yılında 4 muharrem pazar gecesi bir yay ipi ile öldürttü. Cesedi Kohendize defnedildi. Maktulün taraftarları sıkı bir esarete tabi tutuldular. Nihayet aynı yılın Receb ayında Sultan Ebul Haris Sencer, Belh'i zaptettikten sonra hiç mukavemet görmeden Herata girdi bu zavallıları kurtardı ve kendilerini ihsanlarla taltif etti; sonra Habeşiyi takibe koyuldu ve onunla Pujkanan ovasında karşılaştı. Şiddetli bir döğüşmeden sonra âsi ve taraftarları mahv

Küçük biraderi Gıyasettin Muhammet zamanında, o zaman yalnız Melik Nasirettin lakabını taşıyan şanlı Sultan Sencer, Heratlıları bu sefil idarecilerden ve etrafındaki şerirlerden kurtardı; fakat ismailîler mezhebine mensub olan bu Habeşi döğüşsüz teslim olmadı. Bir takım aksilikler yüzünden Iraktan kovulmuş olan Berkiyarukle birleşerek Heratla Esfihar arasında kain Pujkanan ovasında büyük bir ordu topladı ve 13 Şaban 493 Pazar günü kral Sencere hücum etti. İlahi lütuf ile hakiki müslümanlar galib geldiler, Habeşi kargaşalıkta telef oldu. Ümitsizliğe düşen Berkiyaruk Iraka döndü.

Nihayet, 512 (1118) de Gıyasettinin ölümü üzerine tahta biraderi Sultan Sencer geçti. Bilindiği gibi bu meşhur hükümdar zaferlerini, babasından ve ceddinden de ilerlere götürdü. Şarkın bütün kralları onun nüfuzunu tanıdılar ve bütün müslüman kürsüleri onun ismi ile çınladı. Velhasıl, Heratta Mogolların istilasına kadar sırasile hüküm sürmüş sülâleler şunlardır: 1) Müslimin oğlu Muaz dan gelen Muaziler; 2) Tahirîler; 3) Benu-leysler; 4) Samanîler; 5) Sincuriler; 6) Mahmudîler veya Gaznevîler; 7) Selçukîler; 8) Harezmi kral veya sultanları. Fakat bu son devirde Herat şehrini zaptetmiş olan Guî sultanları ve Kerk kralları bu şehrin tarihi ile o kadar yakından bağlıdır ki onlara hususî bir bölüm tahsis etmeyi zarurî hissediyoruz.

oldular ve toprak da bu hayasız delâletten tasfiye edilmiş oldu. «Heratı, kanlara boğmuş olan vak'alardan bahseden bu kısımdan hülâsa vermiş olduğumuz kroniğin bölümü son bir felâket hikâyesi ile bitiyor. «495 yılında yer altında şimâlden cenuba doğru şiddetli bir deprem duyuldu bir çok evler ve binalar yıkıldı bununla beraber Fami, bu kazanın, ilâhî lütuf ile gece vukua geldiğini ilâve ediyor; Eger gündüz vukua gelseydi kurbuların adedi daha çok olacaktı. Epey harap olan camî zengin ve hayırsever bir adamın sayesinde derhal tamir edildi.»